

THE ESTABLISHMENT OF SANITARY ENLIGHTENMENT IN UZBEKISTAN IN THE 1920s–1930s

Rukhiddin Kh. Patkhiddinov

PhD, Associate Professor

Doctoral Candidate, University of Business and Science

Email: ruxiddinpatxiddinov@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: public health, Soviet medicine, sanitary enlightenment, infectious diseases, cultural revolution.

Received: 01.10.26

Accepted: 02.10.26

Published: 03.10.26

Abstract: Drawing on archival documents and on the work of Russian and Western scholars, this article analyzes the socio-political processes associated with the establishment of sanitary enlightenment in Uzbekistan in the 1920s–1930s. It traces how sanitary enlightenment developed from anti-epidemic measures on the Turkestan Front into an institutional system built around a sanitary enlightenment department and a network of houses of sanitary enlightenment. The article examines the means of propaganda – leaflets, posters, brochures, agitation trains, mobile units and films – and their distribution across languages and territories. It argues that the Soviet authorities regarded sanitary enlightenment not as a purely medical-hygienic task but as an ideological and political project, using it, among other things, as a means of combating religion and the traditional customs of the population. It also shows that financial constraints and the gap between town and countryside limited the practical effectiveness of this policy. The study identifies three stages in the development of the sanitary enlightenment system.

O‘ZBEKISTONDA XX ASRNING 20–30-YILLARIDA SANITARIYA MA’RIFATINING YO‘LGA QO‘YILISHI

Ruxiddin X. Patxiddinov*PhD, dotsent**Biznes va fan universiteti doktoranti**Email: ruxiddinpatxiddinov@gmail.com**Toshkent, O'zbekiston*

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash, sovet tibbiyoti, sanitariya ma'rifati, yuqumli kasalliklar, madaniy inqilob.

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrning 20–30-yillarida O'zbekistonda sanitariya ma'rifatining yo'lga qo'yilishi bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy jarayonlar arxiv hujjatlari hamda rus va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy adabiyotlari asosida tahlil qilingan. Sanitariya ma'rifatining Turkiston frontidagi epidemiyalarga qarshi kurash choralaridan boshlab sanitar maorif bo'limi va sanitar maorif uylari orqali institutsional shakl olishi kuzatilgan. Targ'ibot vositalari – varaqa, plakat, risola, targ'ibot poyezdlari, ko'chma bo'linmalar va filmlar – hamda ularning tillar va hududlar bo'yicha taqsimoti ko'rib chiqilgan. Maqolada sovet hokimiyati sanitariya ma'rifatiga sof tibbiy-gigiyenik vazifa sifatida emas, balki mafkuraviy-siyosiy loyiha sifatida qaragani va undan din hamda aholining an'anaviy urf-odatlariga qarshi kurash vositasi sifatida ham foydalangani asoslab berilgan. Shuningdek, moliyaviy cheklovlar hamda shahar va qishloq o'rtasidagi nomutanosiblik bu siyosatning amaldagi samarasini cheklagani ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sanitariya ma'rifati tizimining rivojlanishida uch bosqich ajratilgan.

СТАНОВЛЕНИЕ САНИТАРНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В 20–30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Рухиддин Х. Патхиддинов*PhD, доцент**Докторант Университета бизнеса и науки**Email: ruxiddinpatxiddinov@gmail.com**Ташкент, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: здравоохранение, советская медицина, санитарное просвещение, инфекционные заболевания, культурная революция.

Аннотация: В статье на основе архивных документов, а также научной литературы российских и зарубежных исследователей анализируются

общественно-политические процессы, связанные со становлением санитарного просвещения в Узбекистане в 20–30-е годы XX века. Прослеживается путь санитарного просвещения от мер по борьбе с эпидемиями на Туркестанском фронте до его институционального оформления через отдел санитарного просвещения и дома санитарного просвещения. Рассматриваются средства пропаганды – листовки, плакаты, брошюры, агитационные поезда, передвижные отряды и кинофильмы, – а также их распределение по языкам и территориям. Обосновывается, что советская власть рассматривала санитарное просвещение не как сугубо медико-гигиеническую задачу, а как идеолого-политический проект и использовала его в том числе как средство борьбы с религией и традиционными обычаями населения. Показано также, что финансовые ограничения и неравенство между городом и деревней снижали практическую эффективность этой политики. По результатам исследования в развитии системы санитарного просвещения выделены три этапа.

Kirish. Bolsheviklar tomonidan ilgari surilgan sinfiy kurash va barcha sohalar ustidan davlat nazoratini o‘rnatishga qaratilgan kommunistik mafkura sog‘liqni saqlash tizimida ham bir qator o‘zgarishlarni ko‘zda tutardi. Sovet hokimiyati dastlabki kunlardanoq sog‘liqni saqlash siyosatini qayta tashkil etish va jamoat salomatligini ta‘minlashning “o‘ziga xos” tizimini yaratishni e‘lon qildi. 1918-yilda N.A. Semashko ijtimoiy gigiyena konsepsiyalariga asoslangan sog‘liqni saqlash dasturini belgilab berdi. Umuman olganda, sovet tibbiyotining asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- 1) davlat tomonidan markazlashtirilgan boshqaruv, byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish, bepul va umumiy tibbiy yordam;
- 2) profilaktik yo‘nalishga urg‘u berish;
- 3) aholini o‘z salomatligini muhofaza qilishga jalb etish;
- 4) tibbiyot fani va amaliyotining birligi[1].

Profilaktik yo‘nalish sovet tibbiyotining yangi xususiyati bo‘ldi. Ijtimoiy gigiyena ta‘limotining asoschilaridan biri F.F. Erismanning fikricha, shifokor nafaqat bemorni davolashi, balki kasallikning oldini ham olishi kerak edi – bu uning kasbining eng foydali, hatto ideal tomoni

hisoblangan[2]. Profilaktik yoʻnalishni amalga oshirishda sanitariya maʼrifati muhim ahamiyat kasb etdi.

Asosiy qism. Sanitar maorif sovet tibbiyotining asosiy yoʻnalishlaridan biriga aylantirildi. 1918-yilda Turkiston frontidagi harbiy-tibbiy boʻlinmalar shahar va qishloqlar aholisiga vabo va terlama epidemiyalariga qarshi kurash choralari toʻgʻrisida maʼruzalar oʻqiy boshladi. Sanitar maorif xodimlari ishchilar uylariga, korxonalarda tashkil etilgan sanitariya burchaklariga yuborilgan. Ular “uyushgan aholi qatlami”ga yetib borishga harakat qilgan. RSFSR Sogʻliqni saqlash xalq komissarligining Turkistondagi sogʻliqni saqlash boʻlimlariga bergan dastlabki koʻrsatmalaridan birida konchilarning ahvolini oʻrganib chiqish va ular uchun sanitariya savodxonligi kurslarini ishlab chiqish buyurilgan edi[3].

1920-yil yanvarida Turkiston Sogʻliqni saqlash xalq komissarligi tarkibida sanitar maorif boʻlimi tuzildi. 1921-yil 4-aprelga qadar boʻlim tomonidan gigiyena va epidemiyalarga qarshi kurash mavzusida 500 000 nusxada varaqa, broshyura va plakatlar nashr etilib tarqatildi. Ularning yarmi rus tilida, qolgan qismi oʻzbek va qozoq tillarida nashr etilgan. 1920-yilning ikkinchi yarmida “Krasniy Vostok” targʻibot poyezdi orqali oʻlkaning deyarli barcha hududlarida sanitar targʻibot ishlari olib borilgan[4]. Biroq mablagʻ yetishmasligi tufayli tuzilgan rejalarning koʻpchiligi qogʻozda qolib ketgan.

Sovet hukumati sanitariya maʼrifatiga faqatgina epidemiyalarga qarshi kurashda aholi bilimini oshirish vositasi sifatida qaramagan. “Sogʻliqni saqlash savodxonligi – bu proletariat diktaturasining kommunizmga yoʻl ochadigan qoʻshimcha qurolidan boshqa narsa emas”. RSFSR sogʻliqni saqlash xalq komissari oʻrinbosari Z.P. Solovyovning ushbu soʻzlari sanitariya maʼrifatiga siyosiy qurol sifatida qaralganini koʻrsatib beradi. Gigiyena mutaxassislari diniy rituellar va urf-odatlarini kasalliklar bilan bogʻladilar hamda ushbu “afyun”ga (dinga) qarshi kurashda sanitariya taʼlimining kuchini yuqori baholadilar. Moskva sogʻliqni saqlash boʻlimining 1923-yildagi nashrida sanitariya taʼlimi hatto “din va boshqa xurofotlarga qarshi kurashning eng yaxshi usuli” deb atalgan. Shu bilan birga, mazkur risolada dinning yoʻq qilinishi maʼnaviy boʻshliqni keltirib chiqarishi eʼtibordan chetda qolmagan: inson ruhining ehtiyojlari “sanitariya madaniyati” orqali qondirilishi kerak edi, zero bu madaniyat “butun kundalik hayotning gigiyenasini hamda maʼnaviy-axloqiy jihatdan takomillashishini” ham oʻz ichiga olardi. Muallifning fikricha, “turmush tarzi” bilan bogʻliq murakkab masalalar majmuasida sanitariya tashkiloti oʻziga aloqador emas deb eʼtiborsiz qoldiradigan birorta ham muhim masala yoʻq edi[5].

Epidemiyalarning kuchayishi bilan ularga qarshi sanitar targʻibot ishlari ham ancha jonlandi. Xususan, 1921–1922-yillarda terlama epidemiyasi kuchaygan paytda sanitar targʻibot maqsadida oʻzbek, rus va tojik tillarida 16 nomdagi 80 000 nusxa varaqa, 3 nomdagi 6000 nusxa

plakat, 2 nomdagi 1200 nusxa risola va 6 nomdagi 6000 nusxa devoriy gazeta chop etildi. 1922–1923-yillarda esa epidemiya fondi hisobidan o‘zbek va rus tillarida 6 nomdagi 18 000 nusxa risola, 3 nomdagi 9000 nusxa plakat, 62 nomdagi 12 000 nusxa varaqa va 38 nomdagi 190 000 nusxa shior chop etildi. 1924-yil oktyabrida, milliy-hududiy chegaralanish boshlangan kezlarda, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo‘qon, Behbudiy shaharlarida va Toshkentning yangi shahar qismida sanitar maorif uylari tashkil etildi. Kinoteatrlarga ham katta e‘tibor berilib, aholiga “Bezgak”, “Tuberkulyoz – ijtimoiy kasallik”, “Nikoh gigiyenasi va jinsiy masala” nomli filmlar namoyish etildi[6].

Shu tariqa, O‘zbekiston SSR tuzilgan vaqtda respublikada jami 7 ta sanitar maorif uyi faoliyat yuritgan: Toshkent shahrida 2 ta, Qo‘qon, Buxoro, Xiva, Samarqand va Behbudiyda bittadan. 1924–1925-byudjet yilida sanitar maorif uchun mablag‘ yetishmay qolgan, o‘zbek tilida sanitariya adabiyotlarini chop etish ishlari ham sustlashgan. 1926–1928-yillarda qishloqlarda sanitar maorif ishlari deyarli olib borilmagan, bu ishlar asosan shaharlarda sanitar maorif uylari orqali amalga oshirilgan[7]. Bundan Toshkent okrugi istisno bo‘lib, u yerda sanitariya ma‘rifati targ‘iboti nisbatan yaxshi tashkil etildi. Okrug sog‘liqni saqlash bo‘limi o‘zining ko‘chma bo‘linmalarini tashkil etdi. Ular 1926-yil yozidan boshlab, xuddi klinik-tadqiqot brigadalari kabi qishloqlar bo‘ylab safar qildi, biroq ularning vazifasi qishloqlarning sanitariya holati haqida ma‘lumot to‘plash hamda ma‘ruzalar, filmlar, slayd-shoular va munozaralar orqali sanitariya ma‘rifati (sanprosvet) ishlarini olib borish bilan cheklangan edi. Slaydlar Toshkent eski shahar sanitar maorif uyi tomonidan tayyorlangan, filmlar esa Moskvadan yuborilgan. Ular orasida sifilis haqidagi olti qismli “Pravda jizni” (“Hayot haqiqati”) dramasi, sil va bezgak haqidagi filmlar hamda mashhur bolalar she‘ri “Moydodir” asosida olingan film ham bor edi[8].

1928-yilda madaniy inqilob e‘lon qilingach, 1920-yillar boshida shakllangan mafkuraviy yondashuv keng ko‘lamda amalga oshirila boshlandi va sanitariya ma‘rifati din hamda aholining an‘anaviy urf-odatlariga qarshi kurashning tarkibiy qismiga aylandi. Sanitar maorif uylari soni 1928-yilda 19 taga, 1932-yilda 34 taga, 1933-yilda esa 67 taga yetkazildi. 1933-yilda 4 turdagi 40 000 nusxa plakat, 6 turdagi 45 000 nusxa broshyura, 400 000 nusxa turli varaqa va shiorlar tarqatilgan, shuningdek, 10 ta film namoyish qilingan. Bu filmlardan uchta – “Sudralib yuruvchi o‘lim” (toshmali terlama haqida), “Qanotli o‘lim” (pashsha haqida) va “Bezgak” mahalliy sharoitda suratga olingan edi[9].

Xulosa. O‘zbekistonda sovet davrida sanitariya ma‘rifati tizimining shakllanishi murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, sovet davlatining “yangi inson” va “madaniy inqilob” konsepsiyalari bilan chambarchas bog‘liq edi. Tadqiqot davomida ko‘rib chiqilgan manbalar shuni ko‘rsatadiki, sanitariya ma‘rifati sovet hokimiyatining dastlabki yillarida (1918–1921) harbiy-

epidemiologik zarurat – Turkiston frontidagi vabo va terlama epidemiyalariga qarshi kurash ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, tez orada sof amaliy-tibbiy vazifa doirasidan chiqib, keng qamrovli mafkuraviy loyihaga aylandi.

Bu evolyutsiyani uch bosqichda kuzatish mumkin.

Birinchi bosqichda (1918–1924) sanitariya ma’rifati asosan “uyushgan aholi qatlami” – ishchilar va shahar aholisi orasida targ‘ibot poyezdlari, varaqa va plakatlari hamda sanitariya burchaklari orqali olib borildi. Bu davrda tizimning institutsional asosi (sanitar maorif bo‘limi, so‘ngra sanitar maorif uylari) shakllandi, biroq mablag‘ yetishmasligi ko‘plab rejalarning qog‘ozda qolib ketishiga sabab bo‘ldi. Aynan shu davrda sanitariya ma’rifatining mafkuraviy asoslari ham ishlab chiqildi: Z.P. Solovyovning uni proletariat diktaturasining qo‘shimcha quroli sifatida ta’riflashi va 1923-yildagi Moskva nashrida sanitariya ta’limining din va xurofotlarga qarshi kurashning eng yaxshi usuli deb atalishi buni yaqqol ko‘rsatadi.

Ikkinchi bosqichda (1924–1928) respublika miqyosida sanitar maorif uylari tarmog‘i tarkib topdi, biroq 1924–1925-yillardagi moliyaviy qiyinchiliklar va 1926–1928-yillarda qishloq joylarida ishlarning deyarli to‘xtab qolishi (Toshkent okrugi bundan istisno edi) bu davr beqarorlik hamda shahar va qishloq o‘rtasidagi tafovutning kuchayishi bilan tavsiflanishini ko‘rsatadi.

Uchinchi bosqich 1928-yilda madaniy inqilob e’lon qilinishi bilan boshlanadi. Bu davrda oldingi yillarda shakllangan mafkuraviy yondashuv keng ko‘lamda amalga oshirila boshlandi: sanitar maorif uylari soni 1928-yildagi 19 tadan 1933-yilda 67 taga yetdi, targ‘ibot mahsulotlari hajmi bir necha barobar oshdi, mahalliy sharoitda filmlar ham suratga olindi. Bu holat davlat mazkur sohaga siyosiy-mafkuraviy ustuvorlik berganidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, manbalar sanitariya ma’rifatining ichki ziddiyatlarini ham ochib beradi. Sovet mafkurachilari dinning yo‘q qilinishi ma’naviy bo‘shliq tug‘dirishini anglagan holda uni “sanitariya madaniyati” bilan to‘ldirishni ko‘zlagan edi. Bu sanitariya ma’rifatiga tibbiy vazifadan ancha keng – kundalik hayotning barcha jabhalarini qamrab oluvchi vazifa yuklanganini ko‘rsatadi. Biroq amalda targ‘ibot asosan shaharlarda va “uyushgan” aholi qatlamlari orasida olib borilib, qishloq aholisi uzoq vaqt undan chetda qolgan.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda sanitariya ma’rifatining institutsionallasuvi sovet davlatining aholi tanasi va ongi ustidan nazoratni mustahkamlash strategiyasining ajralmas qismi bo‘lib, u tibbiy-gigiyenik ma’rifat bilan diniy-madaniy transformatsiya vazifalarini bir-biriga chambarchas bog‘lagan holda amalga oshirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qarang: Виноградов Н.А. Теоретические основы советского здравоохранения. – М., 1962; Бородулин В.И. История медицины России: клиника внутренних болезней во

второй половине XIX – первой половине XX века: цикл лекций. – М., 2011. – С. 68; Мирский М.Б. Медицина России X–XX веков. – М., 2006. – С. 361–363; Starks T. The Body Soviet: Propaganda, Hygiene, and the Revolutionary State. – Madison: University of Wisconsin Press, 2008.

2. Glass R.I. The Sanepid Service in the U.S.S.R. // Public Health Reports. – 1976. – Vol. 91, No. 2. – P. 154–158.

3. Cavanaugh C.M. Backwardness and Biology: Medicine and Power in Russian and Soviet Central Asia, 1868–1934: PhD dissertation. – New York: Columbia University, 2001. – P. 145.

4. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘z MA), R.40-fond, 169-yig‘ma jild, 11-varaq.

5. Starks T. The Body Soviet: Propaganda, Hygiene, and the Revolutionary State. – Madison: University of Wisconsin Press, 2008. – P. 32.

6. O‘z MA, R.40-fond, 1-ro‘yxat, 392-yig‘ma jild, 1–2-varaqlar.

7. ITTHMA, 1-fond, 1-ro‘yxat, 5-yig‘ma jild, 12–13-varaqlar.

8. Cavanaugh C.M. Backwardness and Biology: Medicine and Power in Russian and Soviet Central Asia, 1868–1934. – P. 215.

9. ITTHMA, 1-fond, 1-ro‘yxat, 456-yig‘ma jild, 97–98-varaqlar.